

AMIRIY IJODIDA QO‘LLANGAN REALIYALAR

Nematova Malikaxon Zafarjon qizi,

Qo‘qon davlat universiteti 2-bosqich tayanch doktoranti

E-mail: malinematova9696@gmail.com

+998911476913

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23593508>

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asr Qo‘qon adabiy muhitining yirik vakili Amiriy ijodida qo‘llangan realiyalarning lingvokulturologik xususiyatlari tadqiq etilgan. Shoir asarlarida uchraydigan milliy-madaniy mazmunni ifodalovchi realiyalar, xususan, xalqning turmush tarzi, urf-odatlar, an‘analari, kiyim-kechaklari, maishiy buyumlari, marosimlari hamda tarixiy-madaniy hayoti bilan bog‘liq leksik birliklarning badiiy-estetik vazifalari tahlil qilingan. Shuningdek, bu birliklarning badiiy matndagi semantik, uslubiy va lingvokulturologik funksiyalari misollar asosida ochib berilgan.

Аннотация: В данной статье исследуются лингвокультурологические особенности реалий, употреблённых в творчестве Амирая – крупного представителя Кокандской литературной среды XIX века. Анализируются реалии, выражающие национально-культурное содержание произведений поэта, в частности лексические единицы, связанные с образом жизни народа, его обычаями, традициями, одеждой, предметами быта, обрядами, а также историко-культурной жизнью. Кроме того, на основе конкретных примеров раскрываются семантические, стилистические и лингвокультурологические функции данных единиц в художественном тексте.

Abstract: This article examines the linguocultural features of realia used in the works of Amiriy, a prominent representative of the Kokand literary environment of the nineteenth century. The study analyzes realia expressing the national and cultural content of the poet’s works, particularly lexical units associated with the lifestyle, customs, traditions, clothing, household objects, rituals, and historical and cultural life of the people. In addition, the semantic, stylistic, and linguocultural functions of these units in literary texts are revealed through specific examples.

Kalit so‘zlar: Amiriy, realiya, lingvokulturologiya, milliy-madaniy birliklar, milliy kolorit, poetik til, madaniy kod, urf-odat, an‘ana, maishiy leksika, tarixiy-madaniy leksika.

Ключевые слова: Амирий, реалия, лингвокультурология, национально-культурные единицы, национальный колорит, поэтический язык, культурный код, обычаи, традиции, бытовая лексика, историко-культурная лексика.

Key words: Amiriy, realia, linguoculturology, nation and cultural units, national color, poetic language, cultural code, customs, traditions, everyday vocabulary, historical and cultural vocabulary.

KIRISH

Realiya tushunchasi til va madaniyat munosabatini ko‘rsatishda muhim mezonlardan biridir. Ilmiy adabiyotlarda realiya “u nomlayotgan predmet emas, balki so‘z” sifatida izohlanadi¹¹. Demak, realiya buyumning o‘zi emas, shu buyum, hodisa yoki tushunchani ataydigan til birligidir. Badiiy matnda realiyani ajratishda savol shunday qo‘yiladi: bu so‘z xalq hayotidagi qaysi narsa, udum, mashg‘ulot yoki bayramni nomlayapti va shu nom orqali qanday madaniy ma’no berilyapti? Realiya boshqa so‘zlardan xalq turmushi bilan bog‘liqligi orqali farqlanadi. Ilmiy manbalarda u “bir xalq hayoti, turmushi, madaniyati, ijtimoiy va tarixiy taraqqiyotiga xos bo‘lgan, boshqa xalq uchun begona obyektlarni nomlovchi so‘z va so‘z birikmalari” sifatida ta’riflanadi¹². Bu ta’rif realiyani eski so‘z yoki oddiy predmet nomi sifatida emas, xalq tajribasiga bog‘langan til birligi sifatida ko‘rishni talab qiladi. Shuning uchun realiya tahlilida so‘zning lug‘aviy ma’nosi bilan birga, uning xalq hayotidagi o‘rni ham hisobga olinadi. Realianing muhim belgilaridan biri uning milliy va tarixiy kolorit tashishidir. Bunday birliklar boshqa tilda izohlanishi mumkin, lekin ko‘pincha bir so‘z bilan to‘liq berilmaydi¹³. D.M. Sharifova ham to‘liq muqobilning butunlay yo‘qligi har doim ham kuzatilmashligini, ammo sof mahalliy hodisani bildirgan realiyada boshqa xalq turmushida unga aynan mos hodisa topilmashligini qayd etadi¹⁴. Demak, muqobilsizlikni mutlaq ma’noda emas, madaniy ma’noni to‘liq yetkazishdagi qiyinchilik sifatida tushunish lozim. Shu nuqtayi nazardan realiyalar muqobilsiz leksika tarkibida qaraladi¹⁵. H.M. Mengpo‘latova tadqiqotida realiya ramz, stereotip va metafora bilan solishtirilib, ularning farqli tomonlari ko‘rsatilgani ham badiiy matnda realiyani ehtiyotkorlik bilan ajratish zarurligini tasdiqlaydi¹⁶. Mazkur tadqiqotda Amiriy g‘azallaridagi realiyalarni belgilashda so‘zning aynan qanday madaniy hodisani nomlayotgani asos qilib olindi. Shu asosda hino, yangi oy, turra, g‘oza, piyola, chavgon, rido, firosh, nay, g‘albor kabi birliklar tahlilga tortildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Amiriy g‘azallarida keladigan realiyalardan biri bu hinodir.

To yuzga g‘oza chekding, qonimni to‘di g‘amzang,

Noz ilgida, nigoro, bo‘lsin **hino** muborak [B-175]

Baytdagi hino xina ma’nosidagi tarixiy shakl bo‘lib, qo‘l, tirnoq va boshqa qismlarni bo‘yash uchun ishlatiladigan bo‘yoq bilan bog‘liq. G‘ozaning ma’nosi esa ayollar yuziga surtiladigan qizil rangli pardoz buyumi ekanligi lug‘aviy manbalarda qayd etilgan. Shoir ma’shuqaga murojaat qilib, uning yuziga g‘oza surtib, yuzini yanada chiroyli qilganini tasvirlaydi. Biroq ma’shuqaning g‘amzasi, ya’ni nozli, maftunkor qarashi oshiqning “qonini” to‘kadi. Ikkinchi misrada esa hino obraziga

¹¹ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва: Международные отношения, 1980. – С. 13.

¹² Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва: Международные отношения, 1980. – С. 47.

¹³ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва: Международные отношения, 1980. – С. 47.

¹⁴ Шарифова Д.М. Особенности перевода этнографических реалий в лингвокультурном аспекте: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Душанбе: Институт языка и литературы им. Рудаки АН Республики Таджикистан, 2022. – С. 118.

¹⁵ Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва: Международные отношения, 1980. – С. 14.

¹⁶ Mengpo‘latova H.M. Lingvokulturologiyada realiyani ifodalovchi birliklar: magistrlik dissertatsiyasi. – Termiz, 2023. – B. 3–4.

murojaat qilinadi. Bu yerda hina ma’shuqaning go‘zalligi va ziynatini yanada kuchaytiruvchi vosita sifatida tasvirlangan.

Amiriy g‘azallarida xalqning otliq o‘yin an‘anasi bilan bog‘liq realiyalardan biri chavgondir:

Har qachon maydonda javlon etsa ul chabuksuvor,

Go‘ydek boshim niyozi zulfi **chavgon**idadur. [B-95]

Chavgon ot ustida o‘ynaladigan qadimiy o‘yinda ishlatiladigan maxsus tayoq nomidir¹⁷. Bu o‘yin Sharq va turkiy xalqlar madaniyatida chavandozlik, tezlik, epchillik, mo‘ljal olish va maydon tomoshasi bilan bog‘liq bo‘lgan. Chavgonni oddiy “tayoq” deb izohlash kamlik qiladi, chunki u otliq o‘yin madaniyatini, harakatni va o‘yin ishtirokchilaridan talab qilinadigan mahoratni ham bildiradi. Chavgon o‘yini saroy tomoshalari, xalq sayllari va maydon yig‘inlari bilan ham aloqador bo‘lgan. Unda ot chavandoz mahorati va o‘yin tartibi birlashadi. Shu sababli chavgon Bobur g‘azalida xalqning chavandozlar o‘yin an‘anasini ko‘rsatuvchi realiya sifatida o‘rin oladi. Go‘y ham shu baytda chavgon bilan birga keladi. Go‘y chavgon o‘yinida uriladigan to‘p nomidir¹⁸. U chavgonidan ajralgan holda emas, aynan shu o‘yin tarkibida tushuniladi. Go‘yni shunchaki “to‘p” deb berish uning o‘yin an‘anasi bilan bog‘liq ma‘nosini ochmaydi. Bu realiya chavgon o‘yini, maydon, otliq harakat va xalqona tomosha bilan bog‘langan. Bayt davomida “maydon” va “javlon” so‘zlari ham kelganini ko‘rishimiz mumkin. Bu so‘zlar chavgon va go‘y qaysi muhitga tegishli ekanini yanada aniqlashtiradi. Demak, chavgon va go‘y Amiriy g‘azallarida ot ustida o‘ynaladigan qadimiy o‘yin va xalq tomoshasi bilan bog‘liq realiyalar sifatida qoraladi.

Nay Amiriy g‘azallarida milliy musiqa madaniyatini eslatuvchi realiyalardan biridir. “Devon” da shoirning “Nay” radifli g‘azalini uchratdik:

Dard ichra ko‘rdi savti halovatni soz **nay**,

Shakkardin etti nola uchun ihtiroz **nay**.

Qildi ulusqa husni haqiqat hikoyatin,

To boshladi fasonayi ishq majoz **nay**.

O‘zdin tihi bo‘lib, teridin chiqsa, bok emas,

Har dam qilur fig‘on ila ifshoyi roz **nay**. [B-339]

“Nay” leksemasi o‘zbek va umuman sharq madaniyatida musiqa, sozandalik, kuy va nafislik tushunchalari bilan assotsiativ bog‘lanadi. Uning eng muhim lingvokulturologik qatlamlaridan biri tasavvufiy ramziyligidir. Sharq mumtoz adabiyotida nay, ko‘pincha, ayriliq, hijron, ishq va ilohiy visolga intilish timsoli sifatida talqin qilinadi. Nay ichi bo‘sh bo‘lishi va undan inson nafasining o‘tishi ramziy ma’noda kishining o‘z “men”idan kechib ilohiy ishq ta’sirida yashashi bilan bog‘lanadi. Baytdagi “dard ichra ko‘rdi”, “o‘zdin tihi bo‘lub” birikmalari aynan shu ma’nolar bilan bog‘liq.

Nuql Amiriy g‘azallarida saroy bazmi va dasturxon madaniyatiga oid so‘z sifatida keladi:

G‘amingda qon yutaman, dog‘ ila kuyar yuragim,

Ki boda ichsa kishi, **nuql** ila kabob kerak. [B-178]

¹⁷ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. II жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 195.

¹⁸ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 431.

Nuql bazm yoki majlisda ichimlik bilan birga tortiladigan yengil yegulikni bildiradi¹⁹. Baytda bu so‘z “boda”, “kabob” leksemalari bilan birga kelgan. Demak, gap oddiy ovqatlanish haqida emas, saroy bazmi, ichimlik, dasturxon va suhbat birlashgan majlis haqida ketmoqda. Nuqlning realiya sifatidagi qiymati shundaki, u Amiriy davri saroy madaniyatidagi bazm dasturxonini eslatadi. O‘zbek-turkiy muhitda dasturxon hurmat, mehmon kutish, ulfatlik va suhbat bilan shuningdek saroydagi shohona taomlanish va o‘zga mamlakatlardan kelgan mehmonlarni, elchilarni kutib olish an‘analari bilan ham bog‘liq. Nuql ana shu dasturxonning kichik, ammo aniq belgisi sifatida keladi. Uni “yengil yegulik” deb izohlash mumkin, biroq bu izoh so‘zning saroy bazmi va majlis odobi bilan bog‘liq ma‘nosini to‘liq ochib bermaydi.

Amiriy g‘azallarida saroy bazmi va majlis odobiga oid realiyalardan yana biri sog‘ardir:

Bor edim qatraye sahbog‘a talabgor, Amir,

Bo‘lmadi soqiyi davr ilgida **sog‘ar** qiyg‘och. [B-69]

Sog‘ar ichimlik quyiladigan qadah, kosa, may idishi ma‘nosidagi so‘zdir²⁰. Amir Umarxon davri saroy majlislarida bunday idishlar ichimlik tutish, davra tartibi va bazm odobi bilan bog‘liq bo‘lgan. Sog‘arni oddiy “idish” deb tushuntirish yetarli emas. Bu so‘z saroy bazmidagi qadah tutish, davra yuritish, ulfatlik va suhbat odatini bildiradi. Shu sababli sog‘ar shoir g‘azallarida saroy madaniyatining ichimlik idishi bilan bog‘liq aniq realiyasi sifatida qaraladi.

Amiriy ijodida realiyalar xalqning moddiy va ma‘naviy madaniyatini aks ettiruvchi muhim lingvokulturologik birliklardan biri sifatida namoyon bo‘lgan. Shoir o‘z she‘rlarida kiyim-kechak, mato, uy-ro‘zg‘or buyumlari, marosim va kundalik turmushga oid nomlardan shunday mahorat bilan foydalanganki, bunday birliklar muayyan predmet yoki tushunchani ifodalash bilan birga, o‘z davrining turmush tarzi, estetik qarashlari va milliy-madaniy muhitini ham yoritib bergan. Jumladan, quyidagi baytda “ko‘k atlas” va “firosh” realiyalari shoir tasviridagi milliy-maishiy koloritni kuchaytirgan:

Bu ostona gardi bila tong emas mango,

Ko‘k atlasidin aylasalar yonima **firosh**. [B-138]

Baytdagi “ko‘k atlas” birikmasi realiyaviy xususiyatga ega. Atlas-ipakdan to‘qiladigan, silliq va yaltiroq yuzali nafis mato bo‘lib, Sharq, xususan, o‘zbek xalqining an‘anaviy kiyim-kechak va mato madaniyatida muhim o‘rin tutgan. Atlasning nafisligi va qimmatbaho mato sifatidagi xususiyati baytda lirik qahramonning yoriga bo‘lgan yuksak ehtiromini ifodalashga xizmat qilgan. Keyingi birlik- “firosh”. Firosh bu kontekstda ko‘rpa-to‘shak ma‘nosida qo‘llangan²¹. Demak, u uy-ro‘zg‘or va maishiy hayotga oid predmet nomi sifatida moddiy-madaniy realiya hisoblanadi. Shoir “ko‘k atlasidin... firosh” deya atlasdan ko‘rpa-to‘shak qilinishini tasvirlamoqda. Bu tasvir o‘sha davr kishilarining uy- ro‘zg‘or madaniyati, matodan foydalanish an‘analari va estetik didi haqida tasavvur beradi. Ayniqsa, oddiy kundalik buyumning nafis atlasdan tayyorlanishi tasvirning badiiy-estetik qiymatini oshirgan.

¹⁹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. II жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 493.

²⁰ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. III жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 110.

²¹ Amiriy. Devon. I. O‘zbekcha she‘rlar. Toshkent, Tamaddun-2017.

Amiriy ijodida inson tashqi qiyofasi, ayniqsa, yorning go‘zalligini tasvirlashda xalqning an‘anaviy pardoz-andoz madaniyatiga oid birliklardan unumli foydalanilgan. Bunday birliklar muayyan narsa yoki predmet nomini ifodalash bilan birga, xalqning estetik qarashlari, go‘zallik haqidagi tasavvurlari tarixiy-madaniy tajribasini ham namoyon etadi. Shu jihatdan ko‘z pardozida ishlatiladigan surma nomi realiya sifatida e‘tiborga loyiqdir:

Surma tortib qilma jodu ko‘zni, ey dilbar, qaro,
Din-u dil yag‘mo qilur, gar qilsa ul yag‘mo qaro.[B-51]

Baytdagi “surma”- ko‘zga surtiladigan an‘anaviy pardoz vositasi bo‘lib, u qadimdan Sharq xalqlari, jumladan, o‘zbek xalqining pardoz-andoz madaniyatida qo‘llanib kelgan. Ko‘zga surma tortish an‘anasi ayol va go‘zallik obrazining shakllanishida muhim o‘rin tutgan. Surmaning qora rangga egaligi esa “qaro ko‘z” obrazi bilan uyg‘unlashib, ma‘shuqaning ko‘zlarini jodu qiluvchi sehrli kuch sifatida tasvirlashga xizmat qilgan.

Shunday realiyalardan yana biri bu g‘ozadir:
Qon to‘kar har lahza yosh o‘rnig‘a ko‘z mardumlari,
To beribdur **g‘oza** birlan orazig‘a yor zeb.[B-53]

G‘oza- an‘anaviy pardoz vositasi bo‘lib, yuzga, xususan, yuzning rangini chiroyli ko‘rsatish uchun surtiladigan kosmetik vosita sifatida qo‘llangan, ya‘ni ushbu realiya o‘zida o‘sha davrga xos ayollar pardoz-andozi, yuzni bezash va go‘zallikni namoyon etish an‘analari haqida ma‘lumot tashiydi.

Amiriy she‘riyatida xalqning kundalik turmush tarzi, maishiy hayoti va milliy-madaniy qarashlarini aks ettiruvchi predmet nomlari ham alohida o‘rin egallaydi. Shoir qo‘llagan isiriq ana shunday maishiy-milliy mazmunni mujassamlashtiruvchi leksik birliklar sirasiga kiradi.:

Mushtariy ko‘z birla har kim ko‘rdi ul barno yuzi,
Aydi: “Oy birla qiron qildi saodat yulduzi”,
Tinmadim ko‘z zaxmi pechidin kecha, na kunduzi,
Tegmasun husnungga deb, o‘t uzra solibsen **sipand**. [B-402]

Mazkur parchaning dastlabki misralarida yorning nihoyatda go‘zal chehrasi Mushtariy, Oy, saodat yulduz kabi osmon jismlari bilan bog‘lanib tasvirlangan. Yor yuzining bunday darajadagi go‘zalligi uni ko‘rgan kishilarning e‘tiborini tortishi tabiiy ravishda “ko‘z tegishi” tushunchasini yuzaga keltiradi. Misradagi “sipand” isiriq urug‘i bo‘lib, uning o‘tga solib tutatilishi xalqning ko‘z tegishidan saqlanish haqidagi an‘anaviy e‘tiqodi bilan bog‘liq. Bu qo‘llanishda “sipand” o‘zining lug‘aviy ma‘nosidan tashqari, xalq madaniyatiga xos bo‘lgan bir qator semantik komponentlarni mujassamlashtiradi: go‘zallik-ko‘z tegishi-undan himoyalani- isiriq tutatish kabi. Demak, Amiriy “sipand” realiyasi orqali o‘zbek xalqining ko‘z tegishidan saqlanish bilan bog‘liq qadimiy etnomadaniy tasavvurlarini poetik matnga olib kirgan deyish mumkin.

XULOSA

Yuqoridagi tahlillardan shuni xulosa qilish mumkinki, shoir ijodida qo‘llangan realiyalar milliy-madaniy mazmunni boyituvchi, muayyan davr, makon, xalqning turmush tarzi va urf-odatlarini aks ettiruvchi muhim lingvokulturologik birliklar sifatida namoyon bo‘ladi.

Lingvokulturologik tahlilning qiymati ham shunda ko‘rinadi: u badiiy matndagi so‘zni faqat obraz yaratgan vosita sifatida emas, xalq hayotidan iz olib kelgan til birligi sifatida o‘qishga imkon beradi. Amiriy g‘azallaridagi realiyalar orqali o‘zbek tilining tarixiy leksik qatlamida kiyinish, bayram, musiqa, o‘yin, bazm va dasturxon bilan bog‘liq madaniy tajriba qanday saqlanganini ko‘rish mumkin. Demak, bu realiyalar o‘zbek tilining milliy-madaniy mazmunini ochishda muhim dalil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Amiriy. Devon. I. O‘zbekcha she‘rlar. Toshkent, Tamaddun-2017.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. II жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 195.
3. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya: darslik. – Toshkent, 2019
4. Qobilova Z.va boshq. Qo‘qon adabiy muhiti ijodkorlari antologiyasi. – Toshkent: Tamaddun, 2022
5. Maslova V.A. Лингвокультуралогия. – Москва: Академия, 2001.